

waren aanvankelijk voor vooraanstaande clerici later ook voor leken bestemd. Het onderwerp van dit met tachtig foto's geïllustreerde boek betreft vooral de afgebeelde omgeving van de statische religieuze figuren en bepaalde handelingen die zij verrichten. Want zeer dikwijls zijn zij geplaatst in een paradijselijke tuin met vruchten en bloemen of wordt er op deze schilderijen—meestal impliciet—geduid op het feit dat eten of ruiken belangrijk is. Zo ruikt Jezus wel eens aan een bloem of heeft bijvoorbeeld een appel in zijn hand. In de loop der tijd was er ook ontwikkeling in de afbeeldingen, van een 'icoon'achtige voorstelling werd het huiselijke narratieve element steeds sterker beklemtoond om in het vroeg zestiende-eeuwse Antwerpen te culmineren in de aanwezigheid van een gedekte tafel naast de madonna. Af en toe is daarop iets aangesneden maar nooit komt de werkelijke etenshandeling in beeld. Iconografisch waren de op het eerste gezicht wonderlijke combinaties wel nader verklaard door te wijzen op het Hooglied, waarin de liefde tussen bruid en bruidegom door botanische motieven wordt aangegeven en de afgesloten tuin de eeuwige kuisheid en onbevleete ziel van Maria symboliseert. Ook op de Salomonische tuin der liefde wordt hier gezinspeeld.

Falkenburg gaat echter verder hij toont aan hoe de beschouwer in deze schilderijen de thema's liefde, lijden en deugd via de veelvormige tuinmetaforen en in de eerste plaats het proeven en ruiken van vruchten en bloemen als het ware opgedrongen krijgt. Hoe hij door *aemulatio* van wat hij ziet, namelijk de deugd van Maria en het vrome handelen van proeven en ruiken door Jezus, deelachtig wordt aan de goddelijke band in de tuin der liefde en aldus de tuin van zijn eigen ziel in vroomheid onderhoudt. Deze interpretatie betreft dus de religieuze functie van de *Andachtsbilder*. Er is echter naar de auteur duidelijk verklaart geen enkele documentatie over de persoonlijke gevoelens van de beschouwers voorhanden. En daarom moet Falkenburg via een lange omweg van de bestudering van laatmiddeleeuwse tuinallegorieën in de devotieliteratuur, en thema's van eten en drinken (vooral het 'proeven' van God of Christus) in gezangen en gebeden laten zien hoe contemporaine religieuze gevoelens op deze wijze met grote regelmaat tot uitdrukking werden gebracht. Want terecht wil hij zich niet beperken tot het probleem van de 'verbeelding' van teksten puur. Vergelijking zou trouwens nogal wat discrepantie tussen beide te zien hebben gegeven. Voor de uiteindelijke interpretatie van de relatie tussen de kijker en het schilderij moet er daarom een impliciete aanduiding daarover in de afbeelding voorkomen. In dit geval lijkt het vooral om een bewijs uit het ongerijmde te gaan. Soms zijn namelijk in de voorstelling opdrachtgevers en andere exemplarische figuren (heiligen en engelen) of teksten te vinden die de vrome bedoeling ervan duidelijk maken. De zoeven besproken beeldtaal blijft echter ook bij hun afwezigheid gelijk en zal daarom ook een dergelijk schilderij beheersen. Ondanks de wat merkwaardige omstandigheid dat de schrijver bij dit alles nauwelijks aandacht besteedt aan de rol van de schilder maken zijn voorbeelden deze benadering zeer aannemelijk. Dit is een erudiet boek dat op methodologisch gebied zeker een boeiende discussie tussen kunsthistorici, neerlandici en ideeënhistorici kan opleveren.

E. O. G. Haitzma Mulier

O. G. van Boesbeeck, *Vier brieven over het gezantschap naar Turkije*, vertaling M. Goldsteen, inleiding en aantekeningen Z. von Martels (Hilversum: Verloren, 1994, lvii + 432 blz., f99,-, ISBN 90 6550 007 3).

Wie de in hun eigen tijd zo beroemde Turkse brieven uit de jaren 1554-1562 van de Nederlandse humanist en diplomaat Augerius Gislenius Busbequius (ca. 1520-1591) wilde lezen, had tot nu

toe de keuze tussen het Latijnse origineel in een zestiende- of zeventiende-eeuwse uitgave, een zeventiende-eeuwse Nederlandse of een negentiende-eeuwse Engelse vertaling. Deze laatste onkritische en vrije, maar wel zeer leesbare vertaling vormde weer het fundament voor een Nederlandse versie die in 1949 verscheen. Met uitzondering natuurlijk van Erasmus moeten Nederlandse humanisten, hoe beroemd zij ook in hun eigen tijd mogen zijn geweest, meestal lang wachten voor iemand zich zet aan een kritische editie en/of vertaling van hun werken. Dat het bij Busbequius zo lang heeft geduurd is dan ook geen toeval. Wie was er nu nog geïnteresseerd in zijn beeld van het Osmaanse rijk in het midden van de zestiende eeuw, toen het op het hoogtepunt van zijn macht was? Na de achttiende eeuw was dat rijk immers tanende en alras werd het vergane glorie. Echter, de Turkse brieven die hij als gezant van keizer Ferdinand I schreef, bleven natuurlijk wel bekend bij turkologen, bij classicisten vanwege de beschrijving van belangrijke Romeinse inscripties (het Monumentum Ancyranum) en ook bij Germanisten, vanwege de merkwaardige en veelbesproken passage over de taal der Krimgoten die zo sprekend op het Nederlands leek. Met de hernieuwde belangstelling voor het Nederlandse humanisme in zijn internationale context kwam Busbequius weer in beeld. Dit is onder andere de verdienste geweest van Z. R. W. M. von Martels, die in 1989 een belangwekkende en omvangrijke dissertatie over Busbequius verdedigde. Daarin gaf hij al blijk van grote geestdrift voor zijn onderwerp gepaard aan filologische speur- en studiezin, die resulteerde in de editie van enkele onuitgegeven kleinere teksten.

Wat hier is uitgegeven zijn echte humanistenbrieven. De auteur heeft bij het schrijven zowel een geleterd publiek als zijn eigen geleerde reputatie voor ogen gehad en daarom veel aandacht besteed aan stijl en inhoud, ook toen hij allang weer uit Constantinopel terug was. Het zijn geen moderne reisbrieven, heet van de naald geschreven en vol persoonlijke observaties. Integendeel, Busbequius heeft zich beijverd waar mogelijk eigen waarnemingen af te meten aan gegevens uit de lectuur van antieke schrijvers, zoals Plinius de oudere of Cicero. Ook putte hij wel uit eigentijdse verhalen van anderen over de Turken onder sultan Süleyman de grote (1520-1566), in het bijzonder over de politieke en militaire verwickelingen, met inbegrip van moord en doodslag aan het Osmaanse hof en de loop der Perzische oorlogen. Toch overheerst de indruk van een levendig relaas van vooral eigen belevenissen, gekruid met talloze sprekende details. Busbequius schilderde ons zijn verblijfplaats in Constantinopel, waar hij bij het opstaan soms zijn hoed met een slang omwonden vond, zijn ontvangsten in Amasya bij de sultan, die rouw op zijn wangen deed om gezanten van zijn goede gezondheid te overtuigen, het dagelijks leven van Turkse soldaten met zijn ontberingen en superieure militaire training, en wat niet al. Uiteraard schreef hij ook over zijn eigen, aanvankelijk niet erg succesvol verlopen diplomatieke missies die vredesonderhandelingen tussen keizer en sultan tot inzet hadden. Een zeer wankele vrede kon pas in 1562 worden verwezenlijkt, om vier jaar later alweer te worden gebroken. Een ander thema vormt de wetenschap: opmerkingen over allerlei antieke overblijfselen die hij aantrof, handschriften en munten die hij verzamelde, planten en dieren die hij beschreef. Veel aandacht besteedde hij ook aan de militaire dreiging die van het Osmaanse rijk uitging; heel wat bladzijden zijn gewijd aan organisatie, discipline en gevechtskracht van de Turkse legers.

De editie van de Latijnse tekst, met tekstvarianten aan de voet van de pagina, is afgedrukt tegenover de Nederlandse vertaling, die is aangevuld met verklarende voetnoten. De editie is gebaseerd op de Parijse uitgave van de brieven uit 1589, die waarschijnlijk nog onder toezicht van de auteur tot stand is gekomen, en is zorgvuldig. De inleiding, van de hand van Von Martels, is uitstekend op het gebied van Busbequius' leven en werken en de totstandkoming van de brieven, echter teleurstellend met betrekking tot de Osmaans-Habsburgse verhoudingen en de zestiende-eeuwse Turkenoorlogen. Hele reeksen feiten worden hier opgedist, maar niet elke

lezer kan de draagwijdte daarvan vermoeden. De uitweidingen over het bij uitstek stoïsche karakter van de brieven overtuigen ook niet werkelijk. Grote lof verdient echter de vertaling, die werkelijk even meeslepend is als het origineel. Goldsteen heeft het wijze besluit genomen de lange zinnen van het humanistenlatijn in kortere op te breken. Hij heeft het juiste evenwicht gevonden tussen trouw aan de Latijnse tekst en modern Nederlands, al schrijft hij ergens 'pestvirus' waar het neutralere 'pestverwekker' misschien meer op zijn plaats zou zijn geweest. Editie en vertaling vormen een boek dat tot in lengte van jaren gezaghebbend zal blijven.

M. E. H. N. Mout

H. Bost, *Un 'intellectuel' avant la lettre. Le journaliste Pierre Bayle (1647-1706). L'actualité religieuse dans les Nouvelles de la République des lettres (1684-1687)* (Dissertatie Universit  Montpellier III 1991,  tudes de l'Institut Pierre Bayle, Nim gue XXIII (SIB XXIII); Amsterdam-Maarssen: APA-Holland university press, 1994, xi + 584 blz., f 150,-, ISBN 90 302 1033 8).

Van maart 1684 tot februari 1687 redigeerde Pierre Bayle 36 afleveringen van zijn *Nouvelles*. Elk nummer bevatte een tiental recensieartikelen en een zogenaamde *catalogue* met korte mededelingen over andere publikaties. Het tijdschrift werd grotendeels door Bayle zelf gevuld in de hem kenmerkende ironische, afstandelijke maar nooit respectloze kritische stijl. Het was een enorm succes, want hier werd wel het vanaf 1665 verschijnende maar in de jaren tachtig in moeilijkheden verkerende *Journal des sçavans* nagevolgd maar op een geheel eigen wijze. Bayle en zijn uitgever Henry Desbordes te Amsterdam hadden kennelijk een goed gevoel voor de markt gehad en Bayle schreef in een hoog tempo over hem door geïnteresseerden toegezonden boeken. Een kwart van de uitgekomen publikaties wist hij aldus te behandelen. Tevens werden enkele *necrologieën* en een huwelijksaankondiging opgenomen. Zijn opzet van onpartijdigheid, voorzichtige formuleringen en respect voor de lezer hadden tot resultaat dat het tijdschrift ondanks verboden van de Franse overheid tot diep in dat land doordrong. Hij kreeg dan ook vele brieven, waaronder niet van de gennngsten als Etienne le Moyne en Jean le Clerc met hun mening wat wel en wat niet met het tijdschrift te doen. De laatste begon dan ook in 1686 met zijn eigen *Bibliothèque universelle et historique*. Bayle wilde een groot publiek bereiken door niet te technisch te schrijven en het Latijn te vertalen. Hij dacht zelfs aan vrouwen die het geschrevene zouden lezen. Zijn behandeling van katholieke onderwerpen bracht bij aanhangers van die confessie wel wrevel teweeg omdat hij het vanzelfsprekende van hun wereldbeeld aantastte, maar ook zij zagen zijn mening spoedig als gezaghebbend. Jammer genoeg weten wij vrijwel niets over oplage, prijs en aantal abonnementen van het tijdschrift en gezien het aantal herdrukken is het bijzonder moeilijk aan de hand van traditioneel bibliotheekonderzoek vast te stellen wat de verspreiding is geweest.

Dit boek van de theoloog Hubert Bost bevat de voorpublicatie aangepaste versie van zijn *thèse* aan de universiteit van Montpellier, die in stencilvorm de voor Frankrijk bekende omvang had van 1432 bladzijden. Er zijn nog taaie gedeelten gebleven en herhalingen ontbreken niet, maar het is een degelijk werk geworden. Alvorens nu verder in te gaan op deze duidelijk uit de school van de *grand old lady* van de Baylestudies, Elisabeth Labrousse, stammende studie moet het belangrijkste gedeelte ervan apart worden genoemd. De *Nouvelles* worden namelijk geheel open gelegd dooreen index op de in die periodiek behandelde auteurs (243-341) en ook een register op titels van besproken werken maakt de materie veel gemakkelijker te benaderen (344-561).